

Jacobus Stellingwerf en Antonina Houbraken

Bert Kolkman

Jacobus Stellingwerf

Andries Schoemaker

Tekeningen van J.S. in de Schoemaker-manuscripten

Titelbladen

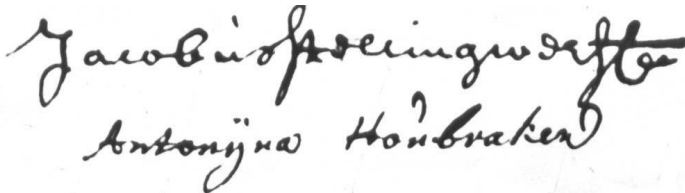
Weeskinderen

Antonina Houbraken tekende voor Schoemaker

Waarde van de tekeningen

Summary

Noten

afb. 1 handtekeningen onder ondertrouwakte 14 mei 1723

Aanleiding en inleiding

Algemeen wordt aangenomen dat Jacobus Stellingwerf (1667-1727) eerst voor Mattheus Brouërius van Nidek tekende en later voor Andries Schoemaker. Na zijn dood zou zijn weduwe, Antonina Houbraken (1686-1736), daarmee nog een tijd zijn doorgegaan.¹ Hierover rijzen echter vragen.

In mijn vroegere onderzoek naar Jacobus Stellingwerf² kwam dit probleem ook al ter sprake. Een paragraaf over Antonina Houbraken eindigt met de zin: 'Het zou de moeite waard zijn meer onderzoek naar haar te doen, maar dat valt buiten het bestek van dit geschrift.' Later heb ik me verdiept in het werk van Andries Schoemaker en honderd manuscriptbanden van hem bekeken en kort beschreven.³ Daarin, en in de teksthoofdstukken daaromheen, komt de naam Antonina Houbraken wel een paar keer voor, maar is er niet verder op in gegaan. Bij een poging om zo veel mogelijk afbeeldingen uit Schoemakers in 1944 in Arnhem verbrande manuscript over Gelderland te achterhalen⁴ kon Antonina Houbraken echter niet meer genegeerd worden.

De manuscripten van Schoemaker zijn daarom opnieuw bekeken. Gelukkig was inmiddels een groot deel daarvan op cd beschikbaar.⁵ Daarbij bleek dat alle aan Stellingwerf toegeschreven tekeningen, die in de Schoemaker-manuscripten geplakt zijn, van dezelfde tekenaar zijn. Een deel is ongesigneerd, een ander deel is gesigneerd met de letters J.S.. Dit in tegenstelling tot het werk van Jacobus Stellingwerf, die met J:St. signeerde.⁶ In verschillende archiefinstellingen vinden we ook tekeningen van zowel J:St. als van J.S. die niet van dezelfde tekenaar lijken te zijn.

afb 2 signaturen J:St. en J.S.

Na een korte beschrijving van het werk van Jacobus Stellingwerf en een overzicht van de in de manuscripten van Andries Schoemaker voorkomende tekeningen wordt in dit artikel nader ingegaan op de vraag wie wat tekende. Daarbij wordt eerst beschreven wat in de manuscripten van Schoemaker aan J.S.-tekeningen is gevonden en vervolgens wat in archiefcollecties aanwezig blijkt te zijn. Helaas kon door hoge leeftijd van deze schrijver dat onderzoek niet zo uitgebreid zijn als wel gewenst was. Er zijn nog al wat losse eindjes gebleven en ook aan de behoefte om de manuscripten van Schoemaker nog eens fysiek in handen te hebben kon niet worden voldaan. Ik meen niettemin dat voldoende materiaal beschikbaar is voor de gevolgtrekking dat niet Jacobus Stellingwerf, maar zijn echtgenote Antonina Houbraken voor Andries Schoemaker tekende.

Hier is een woord van dank op zijn plaats aan de velen die mij in de loop der jaren behulpzaam zijn geweest. Daarbij wil ik vooral het RKD noemen, en met name -in volgorde waarin ik ze leerde kennen- de heren Peter de Graaf, Charles Dumas, Erik Löffler en ten slotte en veelvuldig Laurens Schoemaker. Ook veel dank aan Leonard Kasteleijn voor zijn bereidheid mijn teksten kritisch door te lezen en deskundige aanwijzingen te geven. Tenslotte moet ik hier mijn persoonlijke omgeving noemen, vriendin en kinderen, die er elk op hun wijze bij betrokken geweest zijn. Zoals een kleindochter die mee ging naar het RKD om het loopwerk te doen.

Jacobus Stellingwerf

Jacobus Stellingwerf (1667-1727) trouwde in augustus 1708 met Margarita van Nierop, een weduwe met kinderen. Hij was toen goudsmid van beroep, evenals zijn toenmalige schoonvader. Uit dit huwelijk zijn geen kinderen geboren. Margarita overleed al eind 1710 (begraven 1 jan. 1711). Op 14 mei 1723 ging Jacobus, toen 56 jaar, in ondertrouw met Antonina Houbraken (1686-1737), 37 jaar en niet eerder gehuwd geweest. Zij kwam uit een familie van schilders en tekenaars en was ook zelf een bekwaam tekenares. In die jaren ging Stellingwerf als tekenaar werken voor Brouërius van Nidek. Het ligt voor de hand dat deze verandering van beroep alles te maken had met zijn relatie met de familie Houbraken. Antonina's vader, Arnold Houbraken, en Stellingwerfs opdrachtgever, Mattheus Brouërius van Nidek, kenden elkaar al langer.⁷

De advocaat Brouërius van Nidek was bezig het gehele gebied der Verenigde Nederlanden in kaart te brengen. Daartoe verzamelde hij bestaande tekeningen en prenten van dorpen en kerken, adellijke- en andere belangrijke huizen of liet hij die ter plaatse tekenen. Aan Stellingwerf de taak om van dat zeer diverse materiaal een nette tekening op een vast formaat te maken.

De tekeningen van Stellingwerf zijn zeer herkenbaar. Hij tekende in pen en penseel in grijs en nam zijn voorbeelden nauwkeurig over. Waar die niet duidelijk waren wist hij de leemtes handig op te vullen. De tekeningen waren ongeveer 135 x 195 mm groot. Aan de onderzijde werd tussen de tekening en de kaderlijn een strook van ca. 15 mm open gehouden voor een korte beschrijving en, als dat bekend was, het jaar waarin zijn voorbeeld gemaakt was. Die onderschriften zijn meestal door Stellingwerf zelf, maar ook wel door anderen, bijv. Brouërius van Nidek, geschreven. Kenmerkend voor Stellingwerfs tekeningen zijn de door hem eigenhandig met loodstift geschreven letters J:St., rechts onder in de titelbalk. Ze zijn vaak nauwelijks meer leesbaar.

De tekeningen van Jacobus Stellingwerf staan allemaal in de auctiecatalogus van Brouërius van Nidek uit 1743.⁸ De naam Stellingwerf staat er bij of is als 'idem' aangehaald. Een deel van deze tekeningen is nog in verschillende archieven te vinden. Uit de auctiecatalogus blijkt dat Stellingwerf ruim 2.500 tekeningen voor Brouërius van Nidek heeft gemaakt. Op ongeveer negenhonderd daarvan is geen jaartal vermeld en op ongeveer achthonderd een jaartal van vóór 1721. Er is dus hoofdzakelijk naar oude voorbeelden getekend. Een kleine achthonderd tekeningen uit de jaren 1721-1724 zijn overwegend gemaakt naar schetsen die een onbekende tekenaar in opdracht van Brouërius van Nidek in Friesland maakte. Slechts een 30-tal tekeningen dateert uit 1725 en 1726.

De genoemde jaartallen zijn die van de voorbeelden waarnaar Stellingwerf tekende. Er is dus niet uit op te maken gedurende welke periode Jacobus Stellingwerf voor Brouërius van Nidek werkte. We kunnen aannemen dat hij daarmee ongeveer begon toen hij in 1723 met Antonina Houbraken trouwde. Eind 1727 overleed hij; het is niet bekend of hij daarvoor al ziek was. Zijn tekencarrière heeft dus maar 4 of 5 jaar geduurd.⁹

Andries Schoemaker

Andries Schoemaker (1660-1735) was koopman in stoffen te Amsterdam. In wat hij zijn 'ledige uren' noemde schreef hij duizenden foliovellen vol over penningen, zegels, wapenschilden en voorname personen en maakte daar tekeningen bij. Vanaf pakweg zijn 65^e jaar was de topografie van Nederland zijn onderwerp. Van zijn manuscripten zijn ongeveer 100 banden bewaard gebleven met in totaal zo'n 23.000 bladen.¹⁰ Meestal van folio-formaat, van ongeveer 250 x 380 mm. De grootte van de tekeningen ligt, inclusief onderschrift, in de buurt van 175 x 115 mm.

Circa 45 banden met ruim 13.000 foliovellen gaan over topografie. Schoemaker heeft al die bladen zelf beschreven, soms tweezijdig, en daar veel tekeningen bij gemaakt of ingeplakt. Om een indruk te krijgen van de aantallen topografische tekeningen waar het over gaat is de in 2000 door MMF Publications op cd en micro-film uitgegeven *The historical-topographical 'Atlas' of Andries Schoemaker* geraadpleegd.¹¹

Deze uitgave omvat de zgn. 'Provincie-Atlassen'. Daarop zijn twee correcties gemaakt. Het eerste gedeelte van een ongetiteld manuscript, aangeduid als 'Kastelen van Amsterdam'¹², dat alleen vrij summiere tekeningen van Gerrit Schoemaker bevat; is weggelaten. Verder is de in de MMF-serie opgenomen 'onechte' Atlas van Gelderland, waarin de gebeurtenissen van 1672 worden behandeld,¹³ vervangen door de inmiddels beschikbare cijfers van de 'echte' Atlas van Gelderland, die in 1944 in Arnhem is verbrand.¹⁴ Ik kom dan in totaal op 28 banden met 9.600 foliobladen. Nog eens vijftien banden met drieduizend bladen, die grotendeels dezelfde gegevens en afbeeldingen bevatten als de 'provincie-atlassen' zijn buiten beschouwing gelaten.

Het totaal aantal tekeningen op deze 9.600 folio-bladen ligt in de buurt van 5.400. Een verdere specificatie is door gebrek aan gegevens nogal speculatief. De door mij geproduceerde cijfers ruil ik graag in voor beter gefundeerde, maar ze geven in elk geval een indicatie van de aantallen waar het over gaat.

In de manuscripten van Schoemaker kunnen we onderscheiden:

- tekeningen van Schoemaker zelf met pen in bruin en penseel in kleuren:
  - a. tekeningen van wapenschilden en andere kleine afbeeldingen tussen de tekst (ca. 1.200)

- b. tekeningen van voornamelijk gebouwen (kastelen, kerken, herenhuizen etc.) boven de tekst
  - nagetekend van recent ter plaatse gemaakte schetsen met opgave van maker en jaar (ca. 1.350)
  - nagetekend van bestaande en vaak oudere tekeningen en prenten (in de buurt van 2.150)
- niet door Schoemaker getekende, ingeplakte tekeningen of knipsels van allerlei aard
  - a. tekeningen in pen en penseel in grijs, rechtsonder gesigneerd met J.S. of toe te schrijven aan J.S. (650)
  - b. materiaal van allerlei aard. (100)

Van de ca. 1.350 tekeningen naar (meestal) recent gemaakte schetsen zijn er 470 naar Pronk, 420 naar De Haan, 400 naar Schoemaker zelf en 30 naar Meyling. Mogelijk zijn er meer, maar dat blijkt niet. Onder die tekeningen heeft Schoemaker in 't algemeen de naam of initialen van de maker en het jaartal geschreven.

Op wat Schoemaker van bestaande, meestal oudere, afbeeldingen heeft nagetekend komt geen aanduiding van de herkomst en meestal ook geen jaartal voor. Soms werden voorbeelden uit boeken gebruikt, maar vaak kwamen ze uit de verzameling van andere oudheidkundigen, die ze van elkaar leenden om er kopieën van te maken. Uit bewaard gebleven correspondentie van Andries' zoon Gerrit blijkt dat er ook per brief om werd gevraagd en het materiaal heen en weer gestuurd werd.¹⁵ En soms zoek raakte. Het zal duidelijk zijn dat de betrouwbaarheid van dit materiaal zeer dubieus is.

Volledigheidshalve moet nog vermeld worden dat in de manuscripten op verschillende plaatsen ruimte is vrij gelaten voor tekeningen die er tenslotte niet gekomen zijn. In de woorden van Schoemaker: 'k en heb er de tekening niet'. In het manuscript van Noord-Holland is ongeveer 3% van die geplande ruimtes niet benut; in dat van Zuid-Holland is dit 10% en in dat van Friesland zelfs bijna 70%. Dit leidt ook tot de gedachte dat Schoemaker het inplakken van plaatjes misschien wel eens aan anderen overliet, waarbij soms iets verkeerd kon gaan.

Tekeningen van J.S. in de Schoemaker-manuscripten

Deze tekeningen, in donkere inkt en wassing en ongeveer 120 x 180 mm. groot, zijn rechtsonder gesigneerd met J.S. of zo duidelijk van dezelfde hand dat ze aan J.S. toegeschreven kunnen worden. Groot verschil met de hiervoor genoemde tekeningen is dat deze niet door Schoemaker werden overgetekend, maar in het manuscript werden opgenomen. Ze zijn in daarvoor open gelaten ruimtes geplakt of als blad met 1 of 2 tekeningen ingevoegd. Afmetingen en opmaak zijn ongeveer gelijk aan de tekeningen van Stellingwerf, zoals trouwens ook bij de tekeningen van Schoemaker zelf het geval is. We vinden ze vooral in de manuscripten van Noord- en Zuid-Holland, Gelderland en Utrecht-stad. Ook in diverse archiefcollecties komen we tekeningen van J.S. tegen.

Noord-Holland

Jeanine Otten heeft de vier delen van Schoemakers manuscript *Beschryving en Afbeelding der Steden; Dorpen; Geheugten; Adelyke en andere Gebouwen in West-Friesland, ...*¹⁶ (Noord-Holland) bestudeerd. Zij schrijft:

'Honderdvijftig tekeningen zijn van de hand van Jacobus Stellingwerf (1667-1727), al dan niet naar voorbeelden van Schoemaker. Deze tekeningen zijn in de manuscripten geplakt of op bladen ingevoegd. De ingeplakte tekeningen door Jacobus Stellingwerf -op een steviger soort papier geplakt dan Schoemaker voor zijn aantekeningen gebruikte- zijn voorzien van onderschriften in pen in bruin in het handschrift van een verzamelaar uit de tweede helft van de achttiende eeuw. ... Vermoedelijk zijn de manuscriptbanden na de veiling in 1737 (na de dood van Andries en Gerrit Schoemaker in 1735 en 1736) terecht gekomen bij deze onbekende verzamelaar, die de manuscripten uitbreidde met ingeplakte tekeningen door Stellingwerf.'¹⁷

En even verder:

'Waarschijnlijk heeft de bovenvermelde onbekende verzamelaar uit de tweede helft van de achttiende eeuw bladen uit de manuscriptbanden West-Vrieslant gehaald. In de Provinciale Atlas in het Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem bevinden zich namelijk tekeningen die mogelijk afkomstig zijn uit de banden West-Vrieslant: zeven tekeningen door Andries Schoemaker, waarvan twee naar Cornelis Pronk; 36 tekeningen door Jacobus Stellingwerf naar tekeningen door Schoemaker uit 1726 en 1727, door Schoemaker voorzien van zijn initialen 'AS' of die van zijn zoon 'GS', en naar tekeningen door Schoemaker naar oudere voorbeelden, ... '

Bij nader onderzoek blijkt de veronderstelling dat er bladen uit het manuscript zijn gehaald niet juist te zijn. Ze hebben er nooit in gezeten. Na Schoemakers overlijden ging zijn nalatenschap naar zijn zoon Gerrit en na diens dood kwamen er losse manuscriptbladen van meerdere provincies op de markt. Daarop wordt hierna onder 'Weeskinderen' nader ingegaan.

De door Otten genoemde manuscriptbladen die door de onbekende verzamelaar later in het manuscript gevoegd werden lijken een andere oorsprong te hebben. Ze zien er ook anders uit. Deze tekeningen zijn niet gesigneerd en de gebruikelijke ruimte binnen de kaderlijnen voor het onderschrift ontbreekt. De titels zijn in een onbekende hand onder de tekeningen geschreven. Op 50 van de 52 bladen staat in het midden één tekening, op beide andere staan er twee. In het onderschrift staat meestal een jaartal; een groot deel is gedateerd met 1726 of 1727. Enkele soortgelijke tekeningen komen ook op andere plaatsen voor. Er is dus sprake van twee verschillende series.

Dat Otten de tekeningen van J.S. toeschrijft aan Jacobus Stellingwerf is conform de gangbare opvatting, maar diens initialen J:St. of onderschriften van zijn hand komen er niet op voor. Zoals al is opgemerkt en verder in dit artikel nog weer ter sprake komt gaat achter de letters J.S. de echtgenote van Jacobus Stellingwerf, Antonina Houbraken, schuil.

Het manuscript *West-Vrieslandt* bestaat uit vier delen met in totaal ruim 1.900 foliobladen. Er staan ca. 1.300 tekeningen in, 500 bladen met één tekening en 400 bladen met twee tekeningen. De meeste zijn door Schoemaker zelf getekend. Behalve de later ingevoegde bladen zijn er nog eens 113 tekeningen van J.S., al dan niet door Antonina Houbraken gesigneerd. Daarbij zijn 14 bladen met 2 tekeningen. Vaak zijn ze als blad ingevoegd, andere zijn ingeplakt in de Schoemaker-tekst. Het onderschrift is vaak in het handschrift van J.S., maar soms ook van Schoemaker. Bij veel van die tekeningen blijkt dat Schoemaker ze zelf in handen gehad heeft.

Voorzover uit het onderschrift blijkt zijn twaalf tekeningen van J.S. naar een voorbeeld van Schoemaker uit 1726 getekend. Die zijn linksonder gesigneerd met A.S, en rechtsonder met J.S. De andere zijn meest naar voorbeelden uit de 16^e en 17^e eeuw gemaakt. Afgaande op de trefwoorden zijn dat nog al eens dezelfde afbeeldingen als waarvan Jacobus Stellingwerf voor Brouërius van Nidek gebruik maakte.

Ook de vier titelbladen van het manuscript *West-Vriesland* zijn aan J.S. toe te schrijven. Hierover later meer.

- 3a bov. *T huys Koulster van agteren ... bij Alkmaar* tek. en onderschr. Jac. Stellingwerf (ms Schoemaker W-Vriesland I, f. 338 col. 206)
 ben. *t Huys te Koulster. bij Hijloo. ... 1724* J.S. tek. en onderschr. J:S: (idem)
- 3b bov. *Sparewoud van een andere zijde te sien* A^o 1653 tek. en onderschr. A. Schoemaker (ms Schoemaker W-Vriesland IV, f. 13 col. 1015)
 ben. *Spaernewoude. 1609* J.S. tek. en onderschr. J.S. (idem)

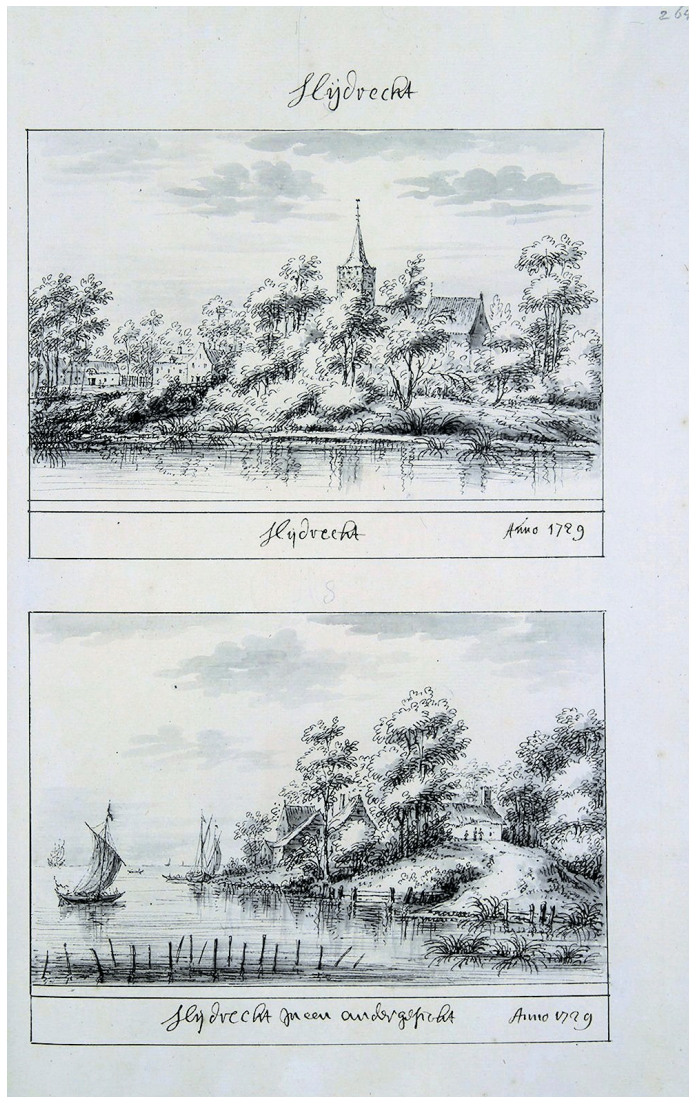
Zuid-Holland

In het 5-delige manuscript *Beschryving en Afbeelding Der Steeden Dorpen Gehuchten Aadelyke En Andere gebouwen in Zuyt Hollant*¹⁷ met ca. 2.300 folioevellen, staan op bijna driehonderd vellen ruim vierhonderd J.S.-tekeningen. Op ongeveer de helft daarvan staat geen jaartal en 160 hebben er een jaartal uit de 17e eeuw of nog vroeger. Hier is 28 keer aangegeven

dat J.S. getekend heeft naar een voorbeeld van Schoemaker uit 1725 t/m 1728. Meestal staan er twee op één blad en heeft Schoemaker er de plaatsnaam boven geschreven. De andere zijn in tekstbladen van Schoemaker ingeplakt.

Opmerkelijk zijn verder vijftien J.S.-tekeningen, al dan niet gesigneerd, uit de periode 1723 - 1730 waarvan men kan veronderstellen dat ze ter plaatse getekend zijn. Twee keer blijkt het uit het onderschrift: ZuHo dl. 2 fol. 107 'T huijs Dever getekent na het gebou 1725' en ZuHo dl. 5 fol. 14 'Roosenburg gebout int jaar 1725'. Eén tekening uit 1729 is rechtsonder in de tekening gesigneerd met: 'Antonina Houbraken'. Het onderschrift is van Andries Schoemaker. Op al deze tekeningen heeft Schoemaker door een aantekening zijn sporen nagelaten. Ze zijn dus in zijn opdracht getekend. Ook alle vijf titelbladen zijn door J.S. getekend en gesigneerd met J. Stellingwerf. f. Er staat een jaartal op: Anno 1730.

Evenals in Noord-Holland het geval was lijken, bij vergelijking met omschrijvingen uit de *Atlas* van Brouerius van Nidek, veel J.S.-tekeningen nagetekend te zijn van hetzelfde voorbeeld als J:St gebruikte.

4 *Sliedrecht ... Anno 1729* twee tekeningen van J:S: met onderschr. van A. Schoemaker (ms Schoemaker Z.Holland V f. 264, col. 2335)

Utrecht

Beschrijving der Stad Uytregt soo der Geestelyke als Wereldlyke Gebouwe, kerken, kloosters, gasthuysen, kappellen en meede wereldlyke Gestigten ..., 2 delen.¹⁸

Hierin staan 94 tekeningen die door J.S. getekend zijn, met een onderschrift in de van van Antonina Houbraken veronderstelde hand. Daarvan zijn er acht, met een jaartal uit de 16^e of 17^e eeuw, gesigneerd met J.S. Er zijn er zeventien in de vorm van een plakkaat getekend en daar is, waarschijnlijk door Schoemaker zelf, het jaartal 1724 bij gezet. Alle andere J.S.-tekeningen zijn niet gesigneerd en niet gedateerd. Tweederde deel is als blad ingevoegd, een derde deel is bij de tekst geplakt. De twee titelbladen zijn ook van J.S. en gesigneerd met: 'Jacobus Stellingwerf. f.'

In een brief van Schoemaker aan zijn zoon Gerrit uit 1728¹⁹ staat o.a.:

'daar en boven synder van de provincie van utrecht drie folianten: en heb de voornaamste soo oude als niwe gebouwen die in de stad utrecht syn na t leven laten tekenen.'

Naast de twee delen van de *Beschrijving der Stad Uytregt ...* zou het derde deel de *Rolle en Korte History van de Bisschoppen van Uijtrecht ...*²⁰ kunnen zijn. Daarvan is het titelblad gesigneerd met J.S.

Met de cryptische uitdrukking 'oude en nieuwe gebouwen ... na 't leven laten tekenen' bedoelt Schoemaker waarschijnlijk dat hij zowel naar oude afbeeldingen als naar in zijn opdracht ter plaatse gemaakte schetsen heeft laten tekenen. Zoals we nog zullen zien heeft 'Juffrou Houbraken wed. van J. Stellingwerf' in 1729 in opdracht van Schoemaker 'naar 't leven' getekend. Of dat in Utrecht ook het geval was of dat iemand anders daar getekend heeft is niet duidelijk. In elk geval heeft Antonina Houbraken ze in het net getekend.

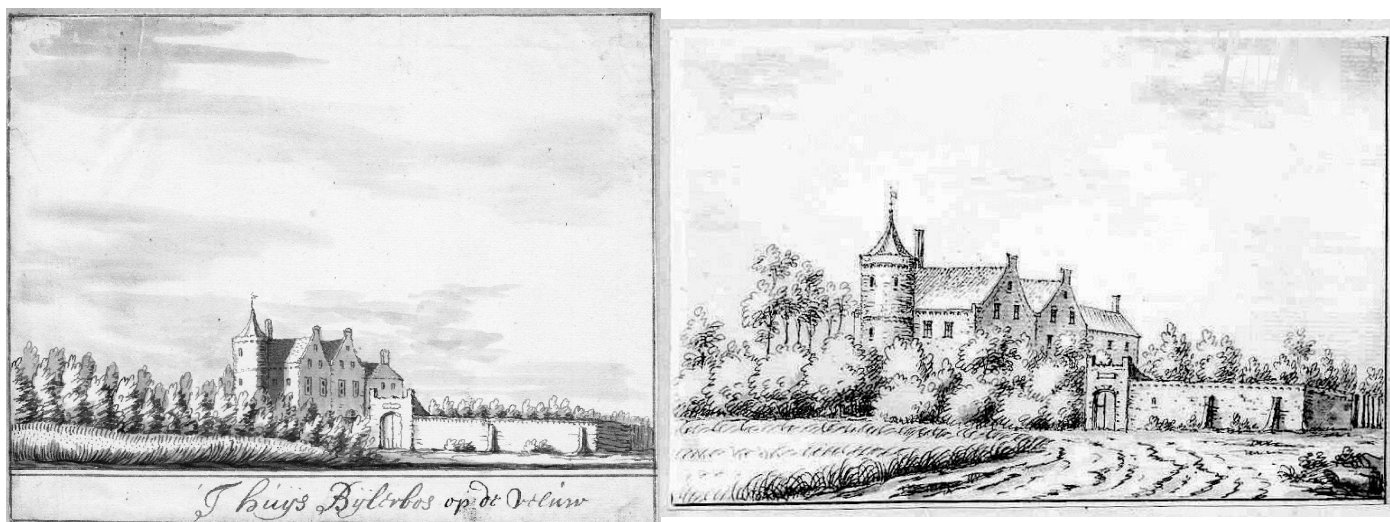
In dit verband moet L.Ph. Serrurier (1706-1751) genoemd worden. Hij kopieerde vooral Utrechtse tekeningen, naar Pronk, de Haen en anderen en ook naar Antonina Houbraken. Het Utrechts Archief bezit meer dan 500 tekeningen van hem. Daarbij zijn er elf of naar dezelfde voortekening als Antonina Houbraken gebruikte, of, zoals ik meen, van Antonina Houbraken nagetekend. De tekeningen van Houbraken zijn veel gedetailleerder en fijner uitgewerkt. Van Serrurier is nog veel onbekend, maar dit is niet de plaats om daar verder op in te gaan.

Beschrijving van Het Stigt van UTRECHT Derselver steeden Dorpen en gehugten...., 2 delen.²¹ Hierin komen geen of weinig J.S.-tekeningen voor. Hiervoor bestemde tekeningen lijken in de Atlas Munnichs van Cleef terecht gekomen te zijn, waarop hierna onder 'Weeskinderen' nader wordt ingegaan.

Gelderland

Beschrijvinge van de Steeden / Dorpen / Adelyke Huysen Etc. in Gelderlandt .... Dit was de vermoedelijke naam van het manuscript dat in 1944 bij de oorlogshandelingen in Arnhem is verbrand. Uit verschillende stukken die er uit overgeschreven zijn kon een deel van de tekst gereconstrueerd worden.

In het manuscript hebben naar mijn schatting een kleine zeventhonderd tekeningen gestaan. Interessant is wat de Rijksarchivaris in Gelderland hierover in 1906 schreef: 'Sommige zijn, of schijnen althans, origineel en zijn gemerkt J.S. (naar bij vergelijking mij gebleken is: J. Stellingwerf), ... Die van J.S. zijn alle in O.-Indische inkt en de fraaiste van het geheele werk.'²² Van ongeveer 250 tekeningen bleek ooit een kopie gemaakt te zijn. Daarbij zijn 115 foto's, waarin dus de tekeningen van J.S. herkenbaar gebleven zijn.

5a *T huys Bijlerbos op de Veluw* tek. en onderschr. Jac. Stellingwerf (Bibl. Rotterdam, coll. Craandijk, nr. 390)

5b [*Bijlerbosch*]; geen onderschr. tek. van J.S. (uit A. Schoemaker ms Gelderland, f. 125; RKD, foto Engels)

Van de gefotografeerde tekeningen zijn er twintig van J.S.²³ Van tien daarvan is ook een tekening van J:St gevonden, zo te zien gemaakt naar hetzelfde voorbeeld.²⁴ Dat lijkt er op te wijzen dat ook J.S. toegang had tot de verzameling van Brouërius van Nidek waaruit J:St tekende. Ook bij andere provincies zagen we daar aanwijzingen voor.

Titelbladen

In de *Atlas* van Brouërius van Nidek worden 75 'Tytelplaten' van Jacobus Stellingwerf genoemd. Daarvan heb ik er zes gezien; de naam van de tekenaar is niet vermeld.

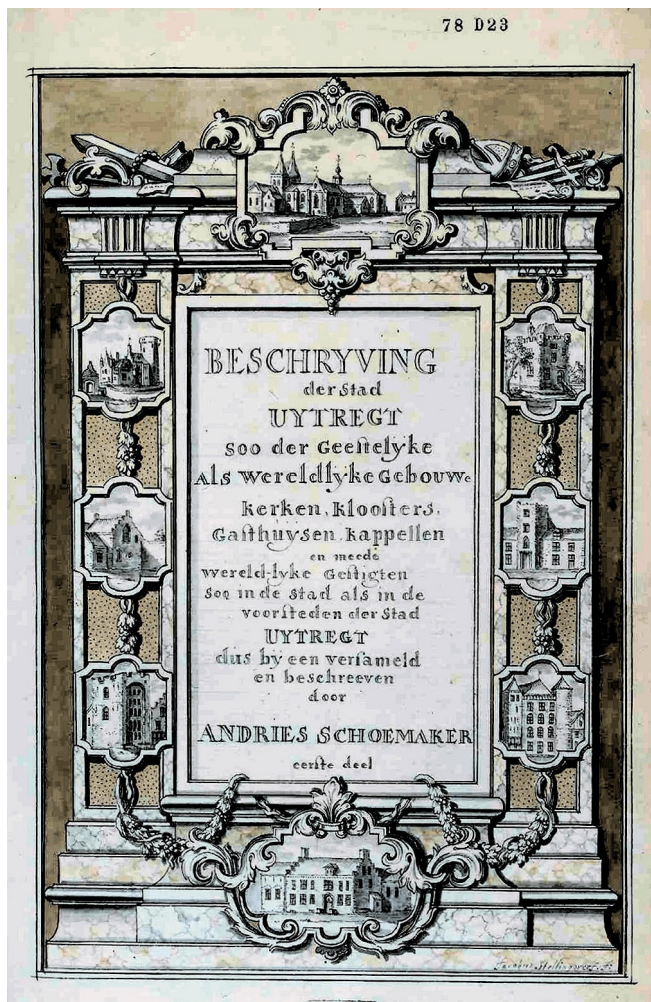
Verschiedende manuscripten van Schoemaker hebben ook getekende titelbladen. Daarvan zijn er zestien met zekerheid of zeer waarschijnlijk van Antonina Houbraken. Van Noord-Holland vier, van Zuid-Holland vijf, van Utrecht-Stad en Overijssel twee en van Friesland en Groningen elk een. Verder twee van *De Wapenschilden der Heeren Burger Meesteren Der Koopstadt Amsteldam*.²⁵

De titelbladen van Noord-Holland, Friesland, Groningen,²⁶ Overijssel²⁷ en de laatste vier van Zuid-Holland zijn niet gesigneerd. Op de andere staat de naam Stellingwerf in verschillende vormen: Jacobus Stellingwerf. f., J. Stellingwerf. f., J. Stellingwerff. f. Allemaal in het handschrift van Antonina Houbraken. Het tekstvlak in de tekeningen bleef bij deel 2 tot

4 van Noord-Holland ongebruikt, de andere werden gevuld in de van Antonina veronderstelde hand. Deels geheel getekend in dubblijns romein, deels gewoon geschreven en deels in een combinatie daarvan.

Alleen op de titelbladen van de vijf delen van Zuid-Holland staat een jaartal: Anno 1730. Stellingwerf, wiens naam op het titelblad van deel 1 staat, was toen al overleden. Mogelijk was hier sprake van een langer lopende overeenkomst. Dat kan ook de verschillende schrijfwijzen van de naam Stellingwerf verklaren. De titelbladen werden naar het schijnt niet in dezelfde periode gemaakt.

Opmerkelijk is nog dat op het titelblad dat Jacobus Stellingwerf voor Utrecht deel II van de *Atlas* van Brouërius van Nidek maakte, ergens heel klein zijn naam staat in hetzelfde handschrift als op de bladen van Antonina. Blijkbaar was er wel een vorm van samenwerking in huize Stellingwerf.

6a titelblad 'Beschryving der Stad Uytregt ...' r.o. in tek. Jacobus Stellingwerf.f. (ms Schoemaker in Kon. Bibl. nr. 78D23)

6b titelblad 'Rolle en Korte History Bisschoppen en Uytrecht ...' r.o. in tek. J.S. (ms Schoemaker in Utr. Archief, V.A. 16)

Weeskinderen

In verschillende musea en verzamelingen zijn, behalve die van J:St., ook tekeningen van J.S. te vinden.²⁸ Ze zijn zo te zien in opdracht van Schoemaker gemaakt, maar komen in zijn manuscripten niet voor.

Zoekend naar de herkomst van deze, door mij 'weeskinderen' genoemde, tekeningen kom ik bij het *Register Van een schoone Versaameling Prenten en Teekeningen, ...*, een van de auctiecatalogi van Gerrit Schoemaker van een veiling in 1737. Gerrit overleed ruim een jaar na zijn vader en diens nalatenschap is in de catalogi van Gerrit opgenomen.²⁹

Onder het kopje 'Tekeningen' op blz. 12 staan:

E. Een dito (omslag met Tekeningen) zynde Gezigten van Steeden Dorpen, gehugten en Lustplaatzen in Zuid en Noord-Holland door J. Stellingwerf.

F. Een dito zynde Gezigten van dito in Noord-Holland, door idem.

en op blz. 14:

S. Een Omslag met Teekeningen zynde gezigte van Utrecht, Gelderland, Cleef en Staats Braband, door J. Stellingwerf.

Y. Een dito (verscheide Teekeninge) met gezigten van Rhymland, door Stellingwerf en Goeree.

Z. Een dito met gezigten van Zuid-Holland.

Deze omschrijvingen, zeker van de nrs. E, F en S, doen vermoeden dat het om de bij 'weeskinderen' bedoelde tekeningen gaat. Dat de naam J. Stellingwerf genoemd wordt komt door het veelvuldig voorkomen van de signering J.S. en een enkele maal zelfs voluit J. Stellingwerf. Maar het kunnen geen tekeningen van Jacobus Stellingwerf zijn, want die zaten in de verzameling van Brouërius van Nidek, die pas in 1743 is verkocht. De koper van deze tekeningen uit de nalatenschap van de Schoemakers is niet bekend, maar dat zal, althans voor een deel, de door Otten genoemde onbekende verzamelaar zijn.

Andries Schoemaker was in zijn laatste levensjaren met verschillende provincie-atlassen tegelijk bezig. De vele open gelaten plaatsen in zijn manuscripten getuigen daarvan. Ook een opmerking van Pieter de la Rue, die hem in 1735 bezocht, wijst in die richting: 'zeer veel voorraad heeft die naarstige oude man uit verscheidene schrijvers opgegaard ... Zijn naarstigheid is te prijzen, doch in alles merkt men dat het hem faalt aan oordeel, schikking, stijl en authenticiteit.'³⁰

Andries was dus nog lang niet klaar met zijn manuscripten toen hij in datzelfde jaar 1735 stierf. Zijn nalatenschap ging naar zijn zoon Gerrit. Die was toch al bij het werk van zijn vader betrokken en was ook zelf met verschillende dingen bezig.³¹ Toen Gerrit een jaar na zijn vader onverwacht stierf was het werk niet klaar en kwam het ook niet meer klaar.

Zo kwam veel ongebruikt materiaal via de veiling van Gerrit's bezittingen op de markt. Een deel er van werd door de Otten genoemde onbekende verzamelaar alsnog in het manuscript *West-Friesland* gevoegd. Een ander deel kwam tenslotte in verschillende archiefinstellingen terecht. Zo althans kan verondersteld worden. Verder onderzoek zal hierover ongetwijfeld meer duidelijkheid kunnen geven.

Het is niet mogelijk een volledig overzicht van deze verspreide J.S.-tekeningen te geven. Ik raadpleegde:

1. eerder verzamelde gegevens uit archieven in Noordholland en de stad Amsterdam, Utrecht en Gelderland e.a., waarbij aanvankelijk niet op het verschil tussen J:St en J.S. werd gelet en
2. data uit beeldbanken en de collecties Bodel Nijenhuis, Haersma-de Poll en Munnichs van Cleef, die speciaal op J.S.-tekeningen zijn doorzocht.

Samen geven ze een indicatie van wat in Nederlandse bewaarplaatsen aanwezig is aan J.S.-tekeningen die niet in de manuscripten van Schoemaker zijn opgenomen.

Noord-Holland

In het Noordhollandse archieven en het Stadsarchief Amsterdam vond ik 135 J.S.-tekeningen, de meeste gesigneerd. Een enkele keer staat er voluit J. Stellingwerf of Antonina Houbraken, maar ze zijn allemaal van dezelfde tekenaar. Ook hier zijn weer tekeningen naar voorbeelden van Schoemaker bij. Van een kleine honderd tekeningen komt dezelfde titel zestig keer ook in Schoemakers manuscript van West-Vriesland voor. Hij heeft daar 35 keer een tekening bij gemaakt die blijkbaar van J.S. of van hetzelfde voorbeeld is overgenomen en 25 keer een tekening naar een ander voorbeeld. De overige titels komen in Schoemakers manuscript niet voor. Zoals Otten ook al constateerde zijn er dus 'Schoemaker-bladen' buiten het manuscript gebleven. Daaraan is toe te voegen: of door andere vervangen.

Utrecht

7a *het dorp ter Aa in t Sticht Utrecht Anno 1729* r.o. in tek. Antonina Houb, onderschr. A.Schoemaker (Kon. Huisarchief, coll. Munnichs van Cleef, MCK 003)

7b *Bloeyendal Anno 1729* deel folioblad en onderschr. A. Schoemaker met tek. van J.S. (Kon. Huisarch., coll. Munnichs van Cleef, MCs 655)

Ook in de Atlas Munnichs van Cleef³² bevindt zich een honderdtal J.S.-tekeningen die voor Schoemakers manuscript van het Sticht van Utrecht bestemd lijken te zijn. Er zijn complete Schoemaker-bladen bij, allemaal anno 1729,³³ maar het zijn vooral losse tekeningen. Vaak rechtsonder gesigneerd met J.S. en met het van Antonina Houbraken veronderstelde onderschrift. Tenminste één keer staat er J. Stellingwerf.³⁴ Op andere tekeningen is de titelbalk door Schoemaker beschreven. Bij twee van die tekeningen uit 1729 schreef Schoemaker in zijn tekst: 'dus na t leven getekent door Juffrou Houbraken wed. van J. Stellingwerf'; op vier andere uit dat jaar heeft Antonina Houbraken haar eigen naam gezet.³⁵

Gelderland

In de collectie Haersma-de Poll zitten naast veel tekeningen van J:St. ook een dertigtal J.S.-tekeningen van Gelderland.³⁶ Het onderschrift is 21 keer van de van Antonina Houbraken veronderstelde hand en meestal staan daar ook de initialen J.S. op. Op de tekening 'het dorp Beusecom aan de leck Anno 1729'³⁷ staat rechtsonder in de tekening haar naam voluit; het onderschrift is van Schoemaker. Andries Schoemaker schreef zeven keer het onderschrift en Gerrit Schoemaker één keer. Deze tekeningen komen niet voor op de vrij nauwkeurige lijsten die vóór de brand van 1944 uit het manuscript Gelderland gemaakt zijn.³⁸

Een paar opmerkelijke gevallen:

- Op fol. 888 van het manuscript Gelderland is niet de tekening 'A:S. Ricum aan de zoom van de Veluw, 1726 J.S'³⁹ opgenomen, maar een tekening naar Cornelis Pronk van het zelfde jaar. Waarschijnlijk zijn die op dezelfde dag door Pronk en Schoemaker geschetst, toen ze logeerden in de herberg d'Keijzerskroon op 't Loo.⁴⁰
- De tekening 'Ruine van Vernehuysen in de betuwe anno 1618'⁴¹ staat niet in de reconstructie van het manuscript Gelderland. Op fol. 1089 staat wel een tekening 'Ruine van Vernehuysen in de betuw in een ander gezicht'. Beide tekeningen hebben een onderschrift van Schoemaker. Er staan geen initialen op, maar ze zijn ongetwijfeld van J.S. en moeten ooit bij elkaar gehoord hebben.
- Tekening de Poll 448 is een volledige Schoemaker-pagina, die buiten het manuscript Gelderland is gebleven.

Bibliotheek Rotterdam

Ook hier zeven tekeningen van J.S. die blijkbaar bestemd waren voor een manuscript van Schoemaker. Eén is er ongesigneerd, twee zijn er van J.S. naar A.S. (A.S. is A. Schoemaker) en op vier staat de naam J. Stellingwerf.⁴² Deze tekeningen komen uit de verzameling van Willem Henskes, die op 26 maart 1759 te Amsterdam is geveild.⁴³ Willem Henskes had op 20 februari 1743 de verzameling van Mattheus Brouërius van Nidek gekocht en die 'aanmerkelijk uitgebreid'. De hier genoemde J.S.-tekeningen komen bij Brouërius niet voor en zijn dus tussen 1743 en 1759 door Henskes verworven.

Onvolledig

Er zijn vast nog wel meer 'weeskinderen' dan de hierboven genoemde. Ze zijn zeer verspreid geraakt. Zo zijn in de *Naam lijst der adellijke huizen, sloten en kasteelen* van Abraham de Haen⁴⁴ vier manuscriptbladen van Schoemaker meegebonden. Schoemaker heeft twee ervan door andere vervangen en twee komen bij hem niet meer voor.

Antonina Houbraken tekende voor Schoemaker

Hoewel bovenstaande opsomming onvolledig is en misschien meer vragen oproept dan beantwoordt, blijkt er uit dat de met J:St. en J.S. gesigneerde tekeningen niet van dezelfde tekenaar zijn. Er is ook verschil in schrijfwijze, terwijl J:St. steeds zacht potlood gebruikte en J.S. een pen. Vrijwel alle tekeningen die van J:St. (Jacobus Stellingwerf) bekend zijn, zijn terug te vinden in de *Atlas*, de auctiecatalogus van Mattheus Brouërius van Nidek. J.S.-tekeningen komen daar niet in voor. Anderzijds vinden we in de manuscripten van Andries Schoemaker slechts sporadisch een tekening van J:St.⁴⁵

J:St. en J.S. staan voor resp. Jacobus Stellingwerf en Antonina Houbraken. Sinds mei 1723 een echtpaar en daardoor was Jacobus hoofd van de huwelijksgemeenschap. Men kan aannemen dat zij daarom haar tekeningen signeerde met de initialen van haar man. Maar omdat ieder zijn eigen stijl had was er het verschil tussen J:St. en J.S. In 1729, als zij weduwe is, signeert zij weer met haar eigen naam, Antonina Houbraken. Dan noemt Andries Schoemaker haar ook; minstens twee keer geeft hij aan: 'dus na t leven getekent door Juffrou Houbraken wed. van J. Stellingwerf'.⁴⁶ Met dit alles is wel duidelijk dat J.S. inderdaad Antonina Houbraken was.

'Dus na 't leven getekend'. Van Jacobus Stellingwerf is niet gebleken dat hij ooit buiten de deur getekend heeft. Antonina blijkbaar wel. Van veel meer tekeningen dan de twee waarbij Schoemaker dat uitdrukkelijk schrijft is te veronderstellen dat ze ter plaatse getekend zijn. Blijkens de datering van deze tekeningen heeft ze in elk geval tot in 1729 voor Schoemaker gewerkt. In dat jaar begon Schoemaker zijn samenwerking met Pronk en De Haan.⁴⁷ Zoals eerder onder 'Weeskinderen' is vermeld is een deel van de tekeningen van Antonina Houbraken ongebruikt gebleven. Verder onderzoek zal hierover wellicht meer aan het licht kunnen brengen.

Op het eerst gezicht valt het verschil tussen de tekeningen van Jacobus Stellingwerf en Antonina Houbraken misschien niet zo op, maar bij nauwkeuriger kijken is het duidelijk. Charles Dumas schrijft: 'Haar tekeningen, die zij soms voluit signeerde, maar ook wel voorzag van het signatuur of monogram van Stellingwerf, zijn wel enigszins in de stijl van haar

echtgenoot, maar toch duidelijk herkenbaar als haar eigen werk. Over het algemeen zijn zij beter getekend, meer uitgewerkt en gedetailleerd en bovendien met figuurtjes verlevendigd.⁴⁸ H.W. Werner noemde haar tekeningen 'uiterst fijn en nauwkeurig in bijzonderheden in oostindischen inkt uitgewerkt'.⁴⁹

Dat zij tekende in de stijl van haar echtgenoot zou ik willen omkeren. Als we aannemen dat zij degene was die hem tekenen leerde, tekende hij in haar stijl. De kenmerkende boomblaadjes van Jacobus bijvoorbeeld zijn dan háár blaadjes, die hij, wat grover, wat minder precies, van haar overnam.

8a *Schokland op t Eyland Ens ...* twee tek. van J.S. met onderschr. van A. Schoemaker (ms A. Schoemaker W.Vriesland, IV, f. 193 col. 1126)

8b *Sluypik 1661 J.S.* twee tek. van J.S. met onderschr. J.S. (ms A. Schoemaker Z.Holland V fol. 260 col. 2331)

Zoals we zagen was het aantal door Jacobus Stellingwerf voor Brouërius van Nidek gemaakte tekeningen te stellen op ruim 2.500. Voor Antonina Houbraken kan dat alleen voor de tekeningen in de manuscripten van Andries Schoemaker en dat zijn er ongeveer 650. Hierboven zijn onder 'Weeskinderen' nog ca. 270 J.S.-tekeningen genoemd. Met afrondingsverschillen en niet genoemde kleine aantallen kom ik voor de archieven die ik bekeken heb op ongeveer driehonderd. Maar ongetwijfeld zijn er ook in andere archieven tekeningen van J.S. te vinden. Ik zou daarom het aantal topografische tekeningen dat Antonina Houbraken voor Schoemaker maakte op minstens duizend willen stellen.

In het *Register ...* van Gerrit Schoemaker, van de veiling van 4 maart 1737⁵⁰ staat op blz. 13:

K Een Omslag met Teekeningen zynde Portraitten van Voorname Mannen, uit Gelderland, Holland, en Utregt, door Antonia Houbraken en anderen.

Het lijkt er dus op dat Antonina Houbraken ook voor Schoemaker portretten tekende, maar daar is verder niets over bekend. 'Ook' voor Schoemaker, want er wordt vaker aangegeven dat zij portretten tekende. Dat ligt ook voor de hand. Ze was 37 jaar toen ze met Stellingwerf trouwde en daarvoor zal ze wel in het atelier van haar vader, Arnold Houbraken, getekend hebben. Dat was een bekend portrettekenaar en het is aan te nemen dat ze daaraan heeft meegewerkt. Omdat vader en dochter dezelfde voorletter hadden zal moeilijk uit te maken zijn wie wat heeft getekend. Maar dat hoort niet tot dit onderwerp.

Er zijn ook topografische tekeningen die Antonina waarschijnlijk voor anderen gemaakt heeft. We kennen bijv. 'Stadsgezicht met brug over rivier', niet gesigneerd⁵¹, twee tekeningen met gebouwen aan het water en schepen^{52,53} en een soortgelijke tekening met een reiswagen⁵⁴, de laatste drie rechtsonder in de tekening (niet eigenhandig!) gesigneerd met J. Stellingwerf. Het betreft nauwkeurig met de pen getekende voorstellingen van zo'n 130 x 190 mm of zelfs 80 x 130 mm. (Brussel)

9a *stadsgezicht*; geen onderschr. tek. van J.S. (Städelschen Museum Frankfort a/Main, inv. nr. 2961)

9b *zeilschip, huis met toren etc.*, geen onderschr. r.o. in tek. J. Stellingwerf, (Museum Boijmans van Beuningen D.N. 226/123)

Er zijn meer tekeningen die gesigneerd zijn met J. Stellingwerf. f of zelfs met Jacobus Stellingwerf. f. Vaak is dan onder de gebruikelijke kaderlijnen een smalle extra strook getekend waar die naam in staat. Die tekeningen zijn waarschijnlijk ook niet voor Schoemaker gemaakt. Maar ook de twee titelbladen voor Schoemakers *Beschrijving der Stad Uytregt ...* zijn voluit gesigneerd met Jacobus Stellingwerf. f. Er valt nog het een en ander uit te zoeken.

Waarde van de tekeningen

Tenslotte: wat is de waarde van de tekeningen van J:St en J.S. eigenlijk? Van Jacobus Stellingwerf weten we dat hij uitsluitend kopieerde van voorbeelden die Brouërius van Nidek hem voorlegde. Dat waren voor een groot deel oude afbeeldingen, die vaak weinig betrouwbaar waren, en verder schetsen van tekenaars die voor Brouërius van Nidek in Friesland en in Gelderland en Overijssel werkten. De schetsen van Friesland gelden als betrouwbaar, die van Gelderland en Overijssel als dubieus. Voor de na-tekeningen van Stellingwerf is dat navenant.

Antonina Houbraken heeft voor Schoemaker ook veel getekend naar de voorbeelden die voorhanden waren. Schoemaker was zich er van bewust dat die niet altijd waarheidsgetrouw waren. Dat blijkt uit de fraaie tekening van J.S. van 'T hof en klooster te Loosduijnen', waarbij hij aantekende: 'gefabiceert'.⁵⁵ Daarnaast heeft zij -voorzover bekend- meer dan honderd schetsen van Schoemaker uitgewerkt, meestal gedateerd in 1726 of 1727. Samen met wat zij zelf ter plaatse tekende zijn dat talrijke betrouwbare tekeningen en vaak de enige afbeelding die er uit die tijd van dat gebouw is. Haar werk als topografisch tekenaar verdient daarom meer aandacht dan het tot nu toe kreeg.

Summary

During the time she was married to Jacobus Stellingwerf, from May 1723 to late 1727, the painter's daughter Antonina Houbraken made a thousand topographical drawings for Andries Schoemaker. She signed with the initials J.S. or sometimes the full name J. Stelingwerf.f. Her husband made drawings for Brouërius Nidek and signed with J:St. After the death of her husband Antonina used her own name and signed her drawings by Antonina Houbraken.

Noten

aanv & corr-JSt\0JSt&JS\0JSt&JS-noten3

- 1 Bijv. Thieme Becker, dl. 17 (1924), 554: 'Toen Stellingwerf in 1727 stierf, volgde zijn weduwe Antonia Houbraken (1686-1736) hem als producent van tekeningen op.'
- 2 www.historischetopografie.nl > *Mattheus Brouërius van Nidek* > Jacobus Stellingwerf
- 3 www.historischetopografie.nl > *Andries en Gerrit Schoemaker* > De handschriften topografie en geschiedenis
- 4 Nog in bewerking. Een voorlopige versie staat op www.historischetopografie.nl > *Andries en Gerrit Schoemaker* > Beschrijvinge van de Steeden, Dorpen, Adellijke Huizen enz. in Gelderland
- 5 MMF Publications, *The historical-topographical 'Atlas' of Andries Schoemaker*, in 2000 op cd en micro-film uitgegeven en thans ook onder 'Atlas Schoemaker' te raadplegen in *Het Geheugen van Nederland*.
- 6 Dat Stellingwerf de signatuur J:St: zelf schreef vindt steun in zijn handtekening onder zijn beide ondertrouwaktes.
- 7 Al in 1716 had Arnold Houbraken de titelprent getekend van Brouërius' *Zederyke zinnebeelden der tonge*

- 8 *Atlas der Vereenigde Nederlandsche Provintien en Onderhorige Landschappen (...)* Welke verkocht zal worden te Amsterdam op Woensdag den 20 February 1743.
- 9 Voor meer gegevens over Jacobus Stellingwerf en Antonina Houbraken o.a. Leonard P. Kasteleyn in 'Opdat de waarheid klaar in uw tekening spele' in *Delineavit et Sculpsit* nr. 6 (dec. 1991) p. 12 - 15 en p. 27 en nr. 7 (juni 1992) p. 18 en www.historischetopografie.nl > *Mattheus Brouerius van Nidek* > Jacobus Stellingwerf
- 10 www.historischetopografie.nl > *Andries en Gerrit Schoemaker* > De handschriften penningkunde en De handschriften topografie en geschiedenis
- 11 De MMF-uitgave is in 2011 als *Atlas Schoemaker* opgenomen in www.geheugenvannederland.nl
- 12 www.historischetopografie.nl > *Andries en Gerrit Schoemaker* > Kastelen en Gezichten van Amsterdam
- 13 www.historischetopografie.nl > *Andries en Gerrit Schoemaker* > in den jaare 1672
- 14 www.historischetopografie.nl > *Andries en Gerrit Schoemaker* > Reconstructie manuscript Gelderland, waarvan een uitbreiding in bewerking is.
- 15 *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker*, 2009, p. 55 en www.historischetopografie.nl > *Andries en Gerrit Schoemaker* > brieven van Gerrit Schoemaker
- 16 De manuscripten van Noord- en Zuid-Holland zijn eigendom van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en worden bewaard in het Prentenkabinet van het Rijksmuseum te Amsterdam.
- 17 *Pronk met Pen en Penseel*, 1997, p. 115
- 18 Koninklijke Bibliotheek, 2 delen, 78D23 en 78D24
- 19 In *Stichtsche klyne chronicke (...)*, 2 dln., Het Utrechts Archief, V E 5, dl. I, blad 1 t/m 8
- 20 Utrechts Archief V A 16
- 21 Deel 1 in museum Flehite, Amersfoort, 1005-786 en deel 2 in het Utrechts Archief LXXXVI A6
- 22 *Verslagen van 's-Lands Oude Archieven*, XXIX 1906, 's-Hage 1907, p. 199; Rijksarchivaris is dan mr. A.C. Bondam.
- 23 Eigenlijk: toegeschreven aan J.S, want op de fotoafdrukken ontbreekt de titelbalk.
- 24 Beijlerbos (125; BiRo 90); Ginkel (358; Poll 257); Glinthorst (375; Poll 268); Hoekelom (406; BiRo 194); Herwijnen (438; BiRo 193); Hoemen (525; Poll 1272); Hunen (527; BiRo 195); Houe (537; BiRo 210); Langelier (616; Poll 295); Worthre (1154; BiRo 421). Achter de namen resp. het folionummer in het manuscript Gelderland en de collectie waarin de tekening van Stellingwerf voorkomt. Poll is collectie Haersma de Poll, BiRo is Bibliotheek Rotterdam.
- 25 Koninklijk Huisarchief, G19-56 en G 19-57
- 26 Het manuscript Groningen heeft twee gekleurde titelbladen, een aan het begin en een op fol. 43, voorafgaande aan de beschrijving van de verschillende plaatsen.
- 27 Beide titelbladen van Overijssel hebben een 'achteraf'-invulling; in deel 1 gaat een geschreven model aan het gekleurde vooraf.
- 28 Er zijn grote verschillen. Zo bevat wat Gelderland betreft het Historisch Museum Arnhem veel tekeningen van J:St en niet of nauwelijks van J.S. en de collectie Haersma-de Poll beide.
- 29 www.historischetopografie.nl > *Andries en Gerrit Schoemaker* > nalatenschap
- 30 Over het bezoek van Pieter de la Rue aan Andries Schoemaker, zie: W.S. Ungen 'De Zelandia Illustrata', in: [K. Heeringa e.a.], *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het anderhalve eeuwfeest van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, te Middelburg: 1769-1919, Middelburg [1919], 48, noot 2.*
- 31 www.historischetopografie.nl > *Andries en Gerrit Schoemaker* > Gerrit Schoemaker
- 32 Koninklijk Huisarchief, Den Haag
- 33 MCS 652 Berkesteijn, MCS 654 Blasenburg, MCS 655 Bloeyendal, MCS 660 Bongenaer, MCS 347 Soesbergen
- 34 MCK 194 Gunterstein 1590; op MCS 557 Linschooten 1657 lijkt de naam Stellingwerf door een ander geschreven te zijn.
- 35 MCS 654 [Blasenburg], dit huys is gelegen in t waal op de plaas te sien 1729, onderschrift van A. Schoemaker en in de tekst: 'dus na t leven getekent door juffrou hout braaken weduwe J: Stellingwerf'
- MCS 655 Bloeyendal Anno 1729; onderschrift van A. Schoemaker en in de tekst: 'dus na t leven getekent door Juffrou Houbraken wed. van J. Stellingwerf'
- MCS 735 Het huys ter Meer te Maarsen van de rijweg te sien Anno 1729 r.o. in tek. Antonina. Houb., onderschrift van A. Schoemaker
- MCS 771 Het Huys Oostbroek in Sticht ... Anno 1729 l.o. in tek. Antonina: Houbr en onderschrift van A. Schoemaker
- MCK 003 het dorp ter Aa: in t Stigt utrecht Anno 1729 r.o in tek. Antonina. Houb. en onderschrift van A. Schoemaker
- MCK 481 het dorp Schalkwijk... Anno 1729 l.o. Antonia Houbraken
- 36 Particulier bezit; te vinden op de beeldbank van het R.K.D bij Haersma-de Poll
- 37 Haersma-dePoll nr. 1647
- 38 *Register der Teekeningen in een Werk in Handschrift over Gelderland, voorkomende, toebehoorende aan den heer Verloop te Barneveld*, museum Nairac, Barneveld.
- 39 Haersma-de Poll nr. 505
- 40 zie manuscript Gelderland fol. 584
- 41 Haersma-de Poll nr. 1310
- 42 In de zgn. collectie Craandijk; 129 Eversteijn, 248 Linschooten, 375 Stoutenburg, 398 en 399 Vogelenzang, 996 Moordrecht en 998 Mattensse.
- 43 *Schouwburg der Nederlanden En onderhorige Landschappen (...)* 't Welk verkogt zal worden op Maandag des Voor- en Namiddags, den 26 Maart 1759. De naam Henskes komt in de catalogus niet voor.
- 44 www.historischetopografie.nl > *Abraham de Haen* > De Naamlijsten van Abraham de Haen
- 45 In het manuscript WerstFriesland is in dl. I, fol. 338 een tekening van Jacobus Stellingwerf geplakt. Waarschijnlijk geleend van zijn verre neef Brouërius van Nidek en vergeten terug te geven, zoals vaker voorkwam.
- 46 Zie noot 33, Blasenburg en Bloeyendal. Of Schoemaker ooit over haar schreef toen ze nog getrouwd was is niet bekend; niemand heeft ooit al het werk is zijn moeilijk leesbare handschrift doorgelezen. Maar hij geeft wel de indruk dat hij, als kind van zijn tijd, vooral mannen serieus nam.
- 47 L.J. Kasteleyn 'Opdat de waarheid klaar in uw tekening spele' in *Delineavit et sculpsit*, juni 1992 p. 18: 'In december 1727 overleed Stellingwerf. Zijn vrouw, Antonia Houbraken, zette de ongetwijfeld lucratieve arbeid voort, maar niet voor lang. In 1729 begint de

zeer vruchtbare samenwerking van Schoemaker met Pronk en De Haan. In zijn manuscripten heb ik geen van na dat jaar daterende tekeningen van Stellingwerfs vrouw gevonden.'

48 *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker* 2006 p. 57

49 In 'Landschapsteekenaars uit de 18e eeuw' in het maandblad *Op de hoogte*, 1919 p. 511.

50 *Register van prenten en tekeningen, nagelaten door Gerrit Schoemaker*, te Amsterdam verkocht den 4n Maart 1737

51 Städél Museum in Frankfurt am Main, inv. nr. 2961

52 Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam, nr. D.N. 226/123. Afb. 7

53 Museum van Schone Kunsten, Brussel, verz. de Grez. cat. 1913, nr. 3453

54 Victoria and Albert Museum Londen, cat. verz. Dyce 1874 nr. 437

55 ms Zuid-Holland, dl. 4, fol. 124 'T hof en klooster te Loosdijnen J.S.'